

દુ.કે શાસ્ત્રી : ગુજરાતના પ્રાદેશિક ઇતિહાસકાર

પ્રસ્તુત લેખમાં પ્રાદેશિક ઇતિહાસ લેખનની ચર્ચા કરાઈ છે. જેમાં દુ.કે.શાસ્ત્રીનું જીવનનો ઉલ્લેખ તથા તેઓએ કરેલ ઇતિહાસ લેખન પદ્ધતિમાં પ્રથમવાર વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી લેખન તથા સાહિત્યિક સાધનોની વિશ્વનિયતાની ચકાસણી બાદ લેખનમાં ઉપયોગ અને તેમણે રચીત કૃતિઓ વગેરેનો વગેરેનો ઉલ્લેખ થયેલ છે. આ ઉપરાંત દુ.કે.શાસ્ત્રી ગુજરાતના પ્રાદેશિક ઇતિહાસકાર તરીકેના લક્ષણો વગેરેબાબતોનો નિર્દેશ થયેલ છે.

Key words દુ.કે.શાસ્ત્રી- દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

૧. પ્રસ્તાવના :

સાંપ્રત સમયમાં ગુજરાત ઇતિહાસ લેખન ક્ષેત્રે અનેક નવા પ્રવાહોનું વહેણ વહી રહ્યું છે, જેમાં પ્રવાસન, દબાયેલા- કચડાયેલા લોકોનો ઇતિહાસ, જ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ, સામાજિક સંસ્થાઓ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ, નારી ઇતિહાસ-લેખન, વગેરે પ્રવાહો કેન્દ્ર સ્થાને રહેલા છે. આ પ્રવાહોનું ખેડાણ અવિરત પણે વિકસીત બની રહ્યું છે. આ પ્રવાહોના લખાણમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમ મોખરે રહ્યો છે.

પ્રાદેશિક ઇતિહાસ લેખન ક્ષેત્રે જે જૂની પુરાણી લેખન પદ્ધતિઓ રહી હતી, તેમાં વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને તટસ્થતા ભાવે ઇતિહાસ લેખનનું કાર્ય કરનાર ગુજરાતના પ્રથમ હરોળના ઇતિહાસકાર દુ.કે શાસ્ત્રી હતા. તેઓએ પ્રાદેશિક ઇતિહાસ લેખન ક્ષેત્રે એક નવી દિશા અર્પિત કરી હતી. અહિંયા પ્રસ્તુત લેખમાં દુ.કે શાસ્ત્રીએ ગુજરાતના પ્રાદેશિક ઇતિહાસ લખનમાં જે ખેડાણ કર્યું. તેના વિશે ચર્ચાઓ પ્રસ્તુત છે.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીનો જન્મ જામનગર ખાતે જાન્યુઆરી ઇ.સ. ૧૮૮૨માં થયો હતો. તેઓના પિતાશ્રી ગોંડલમાં સંસ્કૃત પાઠશાળામાં શિક્ષક તરીકે ફરજ બજાવતા હતા. દુ.કે શાસ્ત્રીનું પ્રારંભિક શિક્ષણ ગોંડલ થયું. મેટ્રીકમાં અસફળ થયા બાદ વિધ્યાભ્યાસ ન કર્યો પરંતુ શિક્ષકો અને પિતાજીની પ્રેરણાથી સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ અવિરત ચાલું રાખ્યો હતો.

દુ.કે શાસ્ત્રી સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓ જાણકાર હતા અને વિધ્યાભ્યાસમાં તેઓના રસના વિષયો ઇતિહાસ અને તબીબીશાસ્ત્ર રહ્યા હતા. તેઓના પિતાજી નોકરી માંથી નિવૃત્ત થયા બાદ સાંસારિક તમામ જવાબદારીઓ તેઓના શિરે આવી હતી. આથી આજીવિકા માટે રાજકોટ, જામનગર, ભાવનગર અને મુંબઈ વગેરે શહેરોમાં સ્થળાંતર કર્યું હતું.

દ્રુ.કે શાસ્ત્રીને લેખન પ્રવૃત્તિ માટે તેમના પિતાજી અને મિત્રોએ પ્રેરણા આપી હતી. જ્યારે તેઓ આજીવિકા માટે ભાવનગર આવ્યા ત્યારે કવિ કાન્તના સંપર્કથી લેખન પ્રવૃત્તિ અને તેમણા જીવનમાં ધણા પરિવર્તનો આવ્યા હતા. આ સાહિત્યિક મિત્રો દ્વારા દ્રુ.કે શાસ્ત્રીની લેખન પ્રવૃત્તિમાં વેગ મલ્યો હતો.

દ્રુ.કે શાસ્ત્રીએ પ્રારંભિક લેખન કાર્ય તબીબી ક્ષેત્રે રહેલું હતું આ લેખન કાર્યોમાં ‘બાળકોનું વૈધ’, ૧૯૧૭,’ માધવ નિધાન-૧૯૧૮,’ ઝંડુ ભટ્ટનું જીવન ચરિત્ર-૧૯૧૯ વગેરે વૈદિક ગ્રંથો હતા. જ્યારે ઇ.સ. ૧૯૧૩માં મુંબઈની ફાર્બસ સભા દ્વારા ૫૦૦ રૂપિયાના ઇનામની નિબંધ સ્પર્ધાની જાહેરાત થઈ ત્યારે દ્રુ.કે શાસ્ત્રીએ વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ પર નિબંધ લખી . ઇનામ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ નિબંધ પછીના સમયમાં સુધારા-વધારા સાથે ઇ.સ. ૧૯૧૮માં પ્રકાશિત થયો. આ પ્રકાશનથી દ્રુ.કે શાસ્ત્રી એક વિધ્યાભ્યાસી અને પ્રાદેશિક ઇતિહાસ લેખક તરીકેની ખ્યાતી પ્રાપ્ત કરી હતી.

દ્રુ.કે શાસ્ત્રીએ પોતાના રસના વિષય વૈદિકશાસ્ત્ર બાદ ઇતિહાસ લેખન ક્ષેત્રે પોતાની કલમ અજમાવી. અને ઉમદા પ્રદાન કર્યું. તેઓએ ઇતિહાસના વિવિધ સહાયક શાસ્ત્રોને કેંદ્રમાં રાખી પ્રાદેશિક ઇતિહાસ લેખન કાર્યનો આરંભ કર્યો. ધાર્મિક ઇતિહાસમાં શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ, પુરાન વિવેચન, ગુજરાતનાં ધાર્મિક સ્થળો વગેરે ગ્રંથોની રચના કરી ત્યાર બાદ રાજકીય ઇતિહાસમાં પ્રબંધ ચિંતામણીનું સંપાદન તથા જ્ઞાતિના ઇતિહાસ લેખનમાં પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ વગેરે લખ્યા. ઇતિહાસને કેંદ્રમાં રાખીને ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ભાગ-૧ અને ૨ લખ્યા. દ્રુ.કે શાસ્ત્રીના જીવનનું અંતિમ પુસ્તક ઐતિહાસિક સંશોધન અને મરણોત્તર કૃતિ ખાસ કરીને સંસ્કૃતિને કેંદ્રમાં લઈને આપણી સંસ્કૃતિના કેટલાંક વહેણોની રચના કરી હતી.

ગુજરાતના પ્રાદેશિક ઇતિહાસ લેખનનાં ઊંડાણ પૂર્વક અધ્યયન અને સંશોધન તથા વૈજ્ઞાનિક અભિગમની દિશા આપનાર દ્રુ.કે શાસ્ત્રી હતા. તેઓના ઐતિહાસિક લખાણોમાં ઐતિહાસિક અને બિન ઐતિહાસિક હકીકતો અલગ કરી લેખન કાર્યમાં નવીનતમ દિશા અર્પિત કરી હતી. વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસ ગ્રંથમાં આ બાબત દર્શિત બને છે.

દ્રુ.કે શાસ્ત્રીના ઐતિહાસિક લખાણોમાં મુખ્યત્વે બે બાબતો ફલિત થાય છે. ૧. લખાનમાં દરેક વિષયનો પ્રારંભ વૈદિક યુગથી થાય છે, ૨. ઇતિહાસના બનાવોને ક્રમાંક વિધા પ્રમાણે જોવા મળે છે. તેઓના ‘ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂતનો ઇતિહાસ ભાગ-૧ અને ૨, ૧૯૩૯ પુસ્તકમાં આ બાબતો નજરે પડે છે. આ ઉપરાંત તેના ઐતિહાસિક લખાણમાં સમકાલીન સાધનોનું ખુબ ઉંડાન પૂર્વકનું અધ્યયન, વિવેચન અને ક્રમાંકતા તથા વિશ્વનિયતા વગેરે ઐતિહાસિક લેખન કાર્યના પાસાઓ જોઈ શકાય છે. તેઓએ રચિત પુરાણ વિવેચન અને ઐતિહાસિક સંશોધન કૃતિઓમાં આ બાબતો વાંચન સમયે સંશોધકો સમક્ષ તરવરે છે.

દ્રુ.કે શાસ્ત્રીના ઐતિહાસિક ગ્રંથોનું એક સંશોધક અધ્યયન કરે છે ત્યારે તેઓના લખાનો સત્યની સમીપ રહ્યા હોય તે બાબતની પ્રતિતિ દેખાય છે. આ સમયગાળા દરમિયાન અન્ય લેખકો ફાર્બસ, કાંત, ભગવાન લાલ વગેરેની કૃતિઓ લોકપ્રિય બની રહી હતી જ્યારે દ્રુ.કે શાસ્ત્રીની કૃતિઓ લોકપ્રિય તો ખરી સાથો સાથ તેમાં નક્કર

સંશોધન , પૂરૂષાર્થ વગેરે પાસાઓને સાંકલતી રચનાઓ પ્રાપ્ત થઇ હતી. તેઓના લખાણોના પરિણામે પ્રાદેશિક ભાષાઓને પણ વિકાસની નવી તકો સાંપડી હતી.

દુ.કે શાસ્ત્રીના ઐતિહાસિક લખાણોની મર્યાદાઓ એ આંકી શકાય કે તેઓ મોટે ભાગે અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વગેરે ભાષાના સાહિત્યિક સાધનોનો વિશેષ લખાણમાં ઉપયોગમાં લીધા છે. જ્યારે અવશેષિય,અભિલેખિક અને સિક્કાશાસ્ત્ર વગેરે પ્રથમ કક્ષાના સાધનોનું અપવાદરૂપ પરીક્ષણ કર્યું છે. જે સાહિત્યિક સાધનનો ઉપયોગ કર્યો છે તેમાં ઐતિહાસિક યથાર્થતાનો પૂર્ણપણે કાળજી રાખી ચકાસણી બાદ તેનો લખાણમાં ઉપયોગ કર્યો હતો.

ઇતિહાસ લેખન કાર્ય કરવું ઘણું કપરું કાર્ય છે . આપણે તે બાબત સારી રીતે જાણીએ છીએ. દુ.કે શાસ્ત્રીના ઐતિહાસિક લેખનકાર્યમાં ઘણી સિધ્ધીઓ અને મર્યાદાઓ પણ રહેલી છે. છતાં પણ ગુજરાતના પ્રાદેશિક ઇતિહાસ લેખનમાં સમકાલીન સાધનો અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમને લેખન કાર્યમાં સાંકળનાર દુ.કે શાસ્ત્રીને ગુજરાત ઇતિહાસ લેખનના નવીનતમ પ્રવાહો ક્યારેય ભૂલી શકે તેમ નથી.

સંદર્ભ સુચી

- I. ધારૈયા,ડૉ. રમણલાલ ક., ઇતિહાસનું તત્વજ્ઞાન અને ઇતિહાસ-લેખન અભિગમ , ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ , અમદાવાદ , પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૪
- II. પરીખ, રસિકલાલ છે, ઇતિહાસ સ્વરૂપ અને પદ્ધતિ, ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ , અમદાવાદ , પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૯
- III. શુક્લ, જયકુમાર આર, અર્વાચીન ઇતિહાસકારો અને તેનું ઇતિહાસ લેખન, ગૂર્જર ગ્રંથ કાર્યાલય,અમદાવાદ, પ્ર.આ.,૨૦૧૩.
- IV. શુક્લા,મંજૂ,ઇતિહાસ કે મૈલિક આયામ, રીતૂ પ્રકાશન,જયપુર, પ્ર.અ. ૨૦૧૪
- V. ડૉ. આર.કે. પરુથી , ડૉ.દીપા, ભંડારી,ઇતિહાસ વિશ્વકોષ , અર્જુન પ્રકાશન , દિલ્હી, પ્ર. સં. દિલ્હી.
- VI. શર્મા., ડૉ.,રામ વિલાસ, ઇતિહાસ દર્શન , વાણી પ્રકાશન , દિલ્હી, પ્ર. સં., દિલ્હી.

પ્રા. વિનોદ બથવાર

ઇતિહાસ વિભાગ

ધનસુરા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ

ધનસુરા